

УДК 82-94

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ СПОГАДІВ І МЕМУАРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ БІОГРАФІЇ ПИСЬМЕННИКА

Галина ШОВКОПЛЯС, доцент кафедри світової літератури Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук, доцент

Вивчення біографії письменника має певну складність як для автора лекційного курсу або підручника, так і для вчителя, який на уроці ознайомлює учнів з творчим і життєвим шляхом митця, чия творчість вивчається. Жоден з викладачів чи вчителів не зможе уникнути цієї проблеми, навіть якщо не пов'яже творчість письменника з його життєвим шляхом, бо при вивченні творчості будь-якого письменника ми неминуче зіткнемося з фактами його біографії.

Крім так званих «сенсацийних біографій», автори яких використовують сумнівні джерела фактів, існують і біографії іншого типу, що канонізують образ письменника і створюють застиглу схему його життєвого і творчого шляху. За радянських часів така «схематизація» була пов'язана з тим, що із письменника створювали той образ, який відповідав тогочасному ідеологічному курсу. Для подолання подібних схем дуже корисно звертатися до спогадів і мемуарів сучасників письменника: такий матеріал надає свіжі факти, що дають можливість «оживити» життєвий шлях письменника. Проте «сирий» матеріал спогадів має свої небезпеки для дослідника. Безумовною небезпекою у даному випадку є так званий «суб'єктивний фактор»: автор спогадів трансформує події відповідно до своїх поглядів, спотворює факти, надає не об'єктивні оцінки. Теж для використання такого матеріалу дослідник повинен керуватися знанням як особистості мемуариста, так і знанням історичних фактів і навіть того, що називають «атмосферою» епохи.

Ключові слова: біографічні відомості про письменника, «сенсацийні біографії», джерела вивчення біографії письменника, стереотипність канонічних біографій письменників, матеріали спогадів і мемуарів, небезпеки «суб'єктивного фактора».

Галина ШОВКОПЛЯС. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ВОСПОМИНАНИЙ И МЕМУАРОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ БИОГРАФИИ ПИСАТЕЛЯ

Изучение биографии писателя имеет определенную сложность как для автора лекционного курса или учебника, так и для учителя, который знакомит учеников с творчеством определенного писателя. Никто не сможет избежать этой проблемы, даже если не связывает творчество писателя с его жизненным путем, так как при изучении творчества неизбежно придется столкнуться с фактами биографии писателя. Кроме так называемых «сенсационных биографий», авторы, которых используют сомнительные источники фактов, существуют и биографии иного типа, канонизирующие образ писателя и создающие застывшую схему его жизненного пути. В советские времена такая «схематизация» биографии была связана с тем, что из писателя создавали тот образ, который соответствовал идеологическому курсу того времени. Для преодоления подобных схем очень полезно обращение к воспоминаниям и мемуарам современников писателя: такой материал дает свежие факты, позволяющие «оживить» жизненный путь писателя. Однако «сырой» материал воспоминаний и мемуаров имеет свои опасности для исследователя. Несомненной опасностью в данном случае является так называемый «субъективный фактор»: автор воспоминаний трансформирует события в соответствии со своими взглядами, искажает факты, дает субъективные оценки. Для работы с таким материалом исследователь должен руководствоваться знанием как личности мемуариста, так и знанием исторических фактов того времени и даже того, что называют «атмосферой» эпохи.

Ключевые слова: биографические сведения о писателе, «сенсационные биографии», источники изучения биографии писателя, стереотипность канонических биографий писателей, материалы воспоминаний и мемуаров, опасность «субъективного фактора».

Halina SHOVKOPLIAS. THE USE OF MEMOIRS AND RECOLLECTIONS IN THE RESEARCH OF THE WRITER'S BIOGRAPHY

Researching the biography of a writer presents certain difficulties both for the author of a lecture course and textbook, and for the school teacher directly involved in acquainting the students with the works of a specific writer. Hardly anyone can avoid these difficulties, even if they do not associate the work of the writer with his life's path, due to the fact that research of the writer's literary contributions is intrinsically linked to encountering facts from his biography.

Besides the so called "sensationalist biographies", the authors of which often use questionable sources for fact-gathering, there exist biographies of another sort, which canonize the image of the writer and create a concrete "schematic" of his life's journey. During the Soviet era, such "schematization" of biographies was connected to the creation of a certain image of the writer which corresponded to the ideological course of the ruling party. To clear up the misconceptions and inaccuracies contained in such USSR-influenced biographies, one could turn to the memoirs and recollections of the writer's contemporaries: such sources provide fresh facts which supply the researcher with the details necessary to see the full picture of the individual's life and work.

However, the raw material of memoirs and recollections carries with it its own dangers for the researcher. One of such undisputed dangers is the so-called "subjective factor": the author of the memoirs may interpret events in accordance with his personal views, may distort facts and supply subjective evaluations of various phenomena. While working with such source material, the researcher should take into account both the knowledge of the personality of the memoir's author and the knowledge of the historical facts of the relevant period. Even such a vague category as the "atmosphere of the era" or *zeitgeist* can be useful in analyzing personal recollections.

Keywords: biographical data on the writer; "sensationalist biographies"; sources for researching the writer's biography; stereotypes of canonical writers' biographies; materials of memoirs and recollections; the danger of the "subjective factor".

Викладання біографічних відомостей про письменника (БВП) становить достатньо складну проблему як для укладача програми, так і для автора підручника (посібника). І вказаний укладач програми або автор підручника не омине цієї проблеми, навіть тоді, коли не пов'язує складну і своєрідну поетику творів певного письменника з його не менш складним життєвим шляхом, бо всеодно під час вивчення творчості митця досліднику доведеться торкнутися фактів його біографії.

Кожен дослідник може опинитися в ситуації «багатостраждального Одисея» – між Сциллою і Харибдою, де Сцилла є небезпекою загрузнути у недостовірних фактах, неперевіренних деталях і сумнівних спогадах про життя письменника, тоді ж як Харибда погрожує обмеженням дослідження лише текстом твору, коли письменник розкривається лише у тексті твору і лише твір розкриває сутність творчості митця. Крім того, на жаль, є з-поміж дослідників свідомі прихильники так званих «сенсаційних біографій», які сконструйовані з пікантних подробиць без жодного доказу останніх.

Один з найбільш популярних сучасних британських драматургів, інтелектуал і палкий шанувальник Шекспіра, Томас Стоппард у п'єсі «Аркадія» (1993) з-поміж багатьох проблем порушує і проблему чесності дослідника як неодмінної складової етичного кодексу вченого: в «Аркадії» сатирично зображений шукач сенсацій, викладач провінційного університету, байронознавець Бернард Найтінгейл, для якого Байрон, його творчість і його особисте життя, лише матеріал, з якого можна зліпити привабливу для публіки картинку: «Вони стріляються. Чейтер мертвий. Байрон рятується втечею. Постскриптом. Вгадайте який? Удова виходить заміж за брата його високостві! І ти вважаєш, що про таку подію не залишилися письмові свідчення? Та ціла купа! А те, що загублено, ми напишемо наново!» [6, 727]. У результаті досліджень «філолога-авантюриста» з'являється стаття у бульварній газетці: «Як вам названнечко? «Блудливий Байрон вбив поета!» [2, 757].

Окрім стоппардівського «байронознавця», знаходиться вдосталь шанувальників «сенсаційних біографій» з-поміж авторів підручників і посібників. Наприклад, в одному з навчальних посібників для студентів гуманітарних факультетів зустрічається твердження про те, що майже всі п'єси Брехта не тільки переписані, а й узагалі написані його коханками: «Рукописні варіанти більшості творів німецького письменника були написані не його рукою. Виявилося, що Бертольд диктував їх своїм кожанкам. Усі вони готували, прали, прасували і... писали для нього п'єси, не говорячи про те, що Брехт використовував своїх пасій як особистих

секретарів. За все це він розпачувався з ними сексом. Його девізом були слова: «Немного секса для хорошого тексту» [3, 64]. Далі названо імена тих «брехтових пасій», які нібито замість нього написали і «Кавказьке крейдине коло» і «Добру людину із Сезуану». Варто сказати, що викладаючи таке твердження, автори посібника посилаються на «найсерйознішого дослідника творчості і біографії Брехта американського професора Джона Ф'юеджи» [3, 64] та його книжку про життя Брехта, що складається, за твердженням тих же авторів, із 854 сторінок тексту. Працював згаданий американський професор над цією книжкою, навіваючи у тому ж посібнику, тридцять років. У бібліографії згаданого навчального посібника такого автора і такої книги не знайдено.

Наведений курйозний приклад є не тільки ілюстрацією пристрасті окремих дослідників до жанру «сенсаційних біографій» і нерозбірливості щодо джерел і витоків пікантних деталей, а й розуміння, чому деякі дослідники принципово уникають біографічних подробиць і виголошують своїм гаслом наступне, а саме – біографія митця відображена у його творах.

З-поміж дослідників наявні дві принципи позиції щодо біографічних відомостей про письменника. Перша – творчість пояснюється життєвим досвідом, достатньо зануритися у життя неграждан митця, одразу стають зрозумілими всі його твори. Друга позиція також принципова – життя митця окремо, а творчість окремо.

Останню позицію можна зрозуміти: біографічний матеріал – предмет складний і делікатний. І якщо його можна уникнути, то втечемо від нього. Але як втечеш? Звичайно, можна звести творчість Джеймса Джойса тільки до його залежності від філософії Фоми Аквінського, як це зробив Умберто Еко в своїй праці «Поетика Джойса», але славетний Bloomsday – день першого побачення Джойса і його дружини Нори Барнакл, ви не зможете не назвати у своєму лекційному занятті чи розділі навчального посібника із зарубіжної літератури ХХ ст., присвяченому творчості Джеймса Джойса, бо 16 червня 1904 року – день, коли відбуваються події великого роману Джойса «Улісс». Цей червневий день є ланкою, що поєднує дві лінії – життєвий шлях і творчий шлях Джойса. І нікуди не подінешся: 16 червня 1904 року присутній і в житті, і в творчості великого Джеймса Джойса.

У працях фахівців з методики викладання літератури з приводу біографічних відомостей про письменника читаємо: «То якими ж уявляються найважливіші дидактичні функції розуміння БВП під час вивчення літератури? Передусім, вивчення БВП необхідне для кращого розуміння учнями художнього твору. Так, войовничі

сирвенти трубадура Бертрана де Борна (1140 – бл. 1215) практично неможливо вивчати повноцінно, не знаючи того, що їх автор сам був «рицарем і сприймав війну й убивства як нормальний стан речей: «Складу тому свій краптий спів./ Хто йде вперед на ворогів! Хто честь своєю поганьбив.» Недаремно ж уславлений Данте у своїй «Божественній комедії» помістив сіяча розбрату Бертрана де Борна у пекло, примусивши войовничого провансальця тримати в руці власну відтату голову, мов ліктар («Пекло», пісня 28)» [3, 30].

Варто додати, що біографічні відомості про письменника, цікавили і читачів, і дослідників завжди. Інакше б навіть античні греки склали мортиролог найвідоміших своїх поетів і філософів, звідки і досі беруть відомості про причини смерті Гомера чи Еврипіда:

*«Съев сырую многоножку, тотчас умер Диоген,
Жизнь Эсхила черепаха враз паденьем прервала.
Поперхнувшись виноградом, испустил свой дух Софокл.
Псы загрызли Еврипида в дальних Фракии краях.
Богоравного Гомера тяжкий голод уморил»* [5, 445].

Дослідження життєвого і творчого шляху письменника – важлива ланка в системі викладання літератури. Насамперед це пояснюється тим що життя та діяльність визначного майстра слова є найкращим коментарем до його творів. Є низка причин, з яких вивчення літератури неможливе без розгляду життєвого та творчого шляху митця. Передусім тому, що біографія – це ключ до творчості, на що часто вказували й самі письменники. Дослідники одноставно наполягають на головному: життєвий шлях письменника повинен вивчатися в єдності з його творчим шляхом.

Водночас життєпис письменника – це і можливість збагнути його епоху, час життя, адже більшість митців були ще й активними громадськими діячами. Вивчення біографії письменника має і культурологічну цінність. За словами дослідників, належне ознайомлення з життєвим шляхом письменників – це своєрідна енциклопедія нашої культури. Проте чи не найбільший потенціал має біографія як засіб морального та світоглядного виховання студента. Таку думку висловлює більшість фахівців з методики викладання літератури.

Біографії видатних митців слова – надзвичайно цінний матеріал для роздумів на світоглядні й морально-етичні теми. Вони є певною мірою школою громадянина з чіткою програмою людинознавчого і народознавчого спрямування. Проте треба обережно використовувати життєписи з виховною метою, щоб у студента не сформувався узагальнено-негативний стереотип «страждав – боровся – загинув».

Традиційно джерелами вивчення біографії письменника вважають:

- те, що написане самим письменником, біографія якого вивчається (автобіографія, щоденник, записники, епістолярій, автобіографічні мотиви у творчості);

- те, що написане сучасниками письменника, біографія якого вивчається, (спогади, листи, присвяти, літературно-критичні статті, ювілейні статті, ювілейні промови, некрологи);

- те, що написане науковцями, що досліджували життєвий і творчий шлях письменника, біографія якого вивчається (біографії, огляди творчості, літературні портрети);

- те, що написане іншими письменниками про письменника, біографія якого вивчається (біографічний художній епос, драма, ліроепос, лірика, есе).

Окремим рядком варто поставити твори жанру романізованої біографії, з-поміж яких найбільш відомим автором є без сумніву Андре Моруа, створювач романізованих біографій Бальзака, Гете, Байрона, Гюго, Дюма, Жорж Санд та багатьох інших. Нині поліції книгарень стогнуть від величезних накладів найсвіжішого твору цього жанру – роману Фредеріка Бегбедера «Уна і Селінджер», виданого в 2015 р. Причому сам Бегбедер називає свою нову книжку «літературою факту» і розповідає історію платонічної любові таємничого відлюдника Селінджера і юної доньки драматурга Юджина О'Ніла Уні.

Стереотипність канонічних біографій письменників у підручниках, енциклопедіях, довідниках, залакованість «життєвого і творчого шляху» класиків позбавляють матеріал глибини і змісту, надають поверховості. Використання біографічних стереотипів стає застиглою формою, а з іншого боку – підґрунтям для створення пародій. Стереотипні схеми у біографіях – це, безумовно, «варене», якщо використовувати назви бінарних опозицій славетного Клода Леві-Строса, і створені вони за розробленими рецептами з готових форм.

Ці схеми – суцільна агіографія: не життя, а життє, коли біографія письменника будується з ретушуванням темних плям у житті митця: «Звичайно, у радянської методики був дієвий засіб проти таких випадків – ретушування темних плям на світлих образах канонізованих письменників. Певні факти їхньої біографії (скажімо, надмірна увага до Бахуса з боку Тараса Шевченка або Олександра Твардовського) просто замовчувалися. Здавалося б, знову наміри найщиріші: для чого затьмарювати світлі лики великих. Але, якщо з когось робиться ікона, мумія, то в когось рано чи пізно виникнебажання «оживити» її» [3, 33]. «Письменницькі "ікони" мають стійку тенденцію до перетворення на "карикатури". То чи не краще

обмежитися скромним портретом: менше лаку – менші тріщини?» [3, 34].

Саме як реакція на «письменницькі ікони» радянської української літератури з'являються «Хрестоматії доктора Падлючча», де сам доктор Падлючча, він же письменник Михайло Бриних, порушуючи табу і ломаючи стереотипи радянських біографій, розповідає дуже своєрідною суржикоподібною мовою про те, про що ще вчора розповідати було заборонено: «До першого тому хрестоматії доктора Падлючча, присвяченого шедеврам української літератури, попали ті автори, які попали – давно і прочно. Попали в ретельно каталогізовану безвість, в освітянські тумани, в глибокий морок, де не видно ані титули. Ся книжка предоставить тобі всі необхідні спецсередства, щоби добути луччі перли нашого письменства. Класика уміє ждати, але не випробовуй її терпечь намарно. Бо ж папороть уже зацвіла і позолоть вилущується тіки ради тебе, а десь у піднебессі громихає благовіст: хвاته читати всяке барахло – на тобі абонімент у божественний рибгосп української літератури» [1, 3]. Простіше кажучи, «сад божественних пісень» Сковороди перетворюється у доктора Падлючча на «божественний рибгосп» радянської української літератури.

Мемуари і спогади додають до письменницької біографії дорогоцінні деталі, той самий «сирий» життєвий матеріал, що освіжає і поглиблює образ письменника. У спогадах дев'яносторічного радянського прозаїка Олександра Сизоненка «Не вбиваймо своїх пророків» з невимовною насолодою читаємо спогади про реальні події, які пов'язані з життям українських радянських письменників, біографії яких суворо цензурувалися за минулих часів і будувалися за тією ж схемою «залаковування» життєвого шляху і «ретушування темних плям», приховування певних фактів біографії митця. Тому навіть невеличкий, але такий людський та елегійний за емоційним забарвленням епізод, як «Рильський переходить бульвар Шевченка», тішить і надає чарівності безпосереднього погляду на Рильського з позиції молодшого сучасника і шанувальника творчості поета: «Сивий, як голуб, Максим Тадейович повільно переходить проїжджу частину, трохи подавшись уперед і заклавівши руки за спину. Він у ніжній кремове-блакитній вишиванці, в яскраво-жовтих модельних черевиках. Капелюх тримає в руці, і вітер бавиться його легким, мов серпанок, порідлим волоссям. Асфальт на серпневому сонці розм'як, потемнів, маслянисто блищить, вилискує. У ньому, немов у першому льодку, відбиваються високі тополі, машини і будівлі. Постать Рильського віддзеркалюється теж, висвітлюючи асфальт.

Запам'ятаймо цю хвилину, – шепоче Василь. – Отак би, голубе, сиділи по своїх провінційних за-капелках і ніколи б не побачили, як Рильський переходить бульвар Шевченка» [5, 54].

Звичайно, такий спогад-нарис доповнює, надає життєвості дослідженню творчості поета: **«Творчість середини 1950-х – 1964 рр.** Із завершенням сталінської епохи в країні повіяло свободою, яка наповнила новим життям лірику М. Рильського. У 1957 році з'явилася збірка «Троянди й виноград», у якій уперше після 1929 року не було жодного політичного вірша» [7, 226]. «У поезіях останніх літ виявилися найкращі риси М. Рильського як людини і поета – «розумного садівника» у вічнозеленому і квітучому саду української поезії» [7, 227].

Водночас такі спогади є і відтворенням живої картини післявоєнного Києва, коли молодий прозаїк Сизоненко «входив у письменницьку еліту»: «Пригадується спекотне літо 1960 року, порожній Київ без моїх друзів, що роз'їхалися по селах та по будинках творчості, і в самотині йдучи вниз по бульвару Шевченка від готелю «Україна» й далі на Бессарабку, зустрічаю строкатий гурт немолодих інтелігентних людей, вишукано одягнених жінок і чоловіків, – майже всі з квітами. Багатьох віддалено пізнаю, бо бачив на фотографіях» [5, 488]. І далі – розповідь про спілкування зі Смоличем, Бажаном, Малишком.

Але не все так приємно та пафосно: «сирий матеріал» спогадів має окрему небезпеку для студіювання біографії певного митця. Ім'я цієї небезпеки є суб'єктивний погляд автора спогадів. Фактор «суб'єктивного погляду» спрацьовує настільки потужно, що важко розібратися, чому оцінку отримуємо саме таку, а не іншу, і наскільки отримані нами факти та оцінки відповідають реальним подіям.

Тому матеріали мемуарів-спогадів, хоч і містять дорогоцінні для дослідника факти, які можуть докорінно змінити усталений погляд, стати основою абсолютно нової інтерпретації життєвого і творчого шляху письменника, але потребують глибокого аналізу ситуації, часу, оточення, про які згадує той чи інший сучасник митця, чия біографія викладена у спогадах. Дослідник мусить оцінювати і особистість автора спогадів. Щоб зрозуміти позицію мемуариста, треба враховувати його людські якості, а саме: порядність, незаангажованість, здатність до об'єктивного викладення подій і навіть вік мемуариста відносно подій, що він описує.

Спогади Олександра Сизоненка про молоду Ліну Костенко з її твердою вдачею, елегантністю і, передусім, поетичною неперевершеністю отримують оцінку – геній, але геній, який живе нелегко, без грошей, на мамину невелику пенсію, не маючи навіть телефону, геній без телефону: «Щось довшенківське, бетховенське, мікельанджелівське,

але й неповторне Лініне було у цій пасторалі, чого не передати ніякими словами. Сиджу і плачу, насолоджуючись самотиною і тихою радістю, що такий поет живе поруч, в одному місті з тобою. Зняти трубку і... Але телефону у генія немає. І я ніби теж винен у цій несправедливості. І так мені гірко» [5, 402]. Така деталь, як «геній без телефону», багато чого варта при вивченні біографії української поетеси.

Багато загадок містять у собі спогади, деякі й розгадати неможливо: автор – людина нібито розважлива і поміркована, доброзичливо згадує майже всіх своїх сучасників – Гончара і Смолича, Костенко і Параджанова. Але ось наш автор спогадів раптово спалахує гнівом і викладає напружену суперечку, що спрямована проти тих, хто намагався по-новому інтерпретувати творчий і життєвий шлях Тараса Шевченка. Дістається на горіхи і Григорію Грабовичу з його працею «Шевченко як міфотворець», і Оксани Забужко з книгою «Шевченків міф України», а разом з ними і їх «чорноколготочний групі підтримки» [5, 16]. Відгуки спалахів суперечок і образ доби 90-х були відображені у тогочасній пресі – «Літературна Україна» і «Голос України». Аргументацією автора спогадів постає твердження про те, що його «обурює намагання Джорджа Грабовича та Оксани Забужко видати нашого Генія і Пророка за міфотворця, а не реаліста» [5, 6], бо «слово «міфотворець» у народній нечуваній свідомості ототожнюється з поняттям «брехун» [5, 19]. Використовуючи в якості образливих слів терміни «екзистенціаліст», «постмодерніст», «фрейдист», автор емоційно картає своїх супротивників, примушуючи читача своїх спогадів згадати радянські підручники, де ті ж самі терміни вміщувалися разом зі словом «критика» – «критика фрейдизму», «критика екзистенціалізму». Забороняє автор-мемуарист по-новому інтерпретувати Шевченкові твори і Шевченкову творчість, бо належать вони тільки йому і його часу: «Шевченко для нас – і Глагол, і Закон! І ніякими Фрейдами, Юнгами і Шопенгаурами та Шпенглерами, екзистенціалістами і постмодерністами його не виміряти і не переінакшити – руки короткі, холодні і чужі» [5, 20].

Категоричність в оцінках, використання певної лексики свідчить про позицію автора спогадів як традиціоналіста щодо підходу до творчості Шевченка, і спонукає дослідника бути більш уважним і прискіпливим під час використання мемуарного матеріалу такого упередженого до певної теми автора.

Тема Шевченка для українців є цариною небезпечною. Кожен українець у творчості Шевченка може знайти близьку саме йому тему. Те саме було і в радянський період. Українські «народовці»

представляли Шевченка людиною з народу. Радянська література представляла його як борця з клерикалізмом, проти панів... Сучасне українське літературознавство представляє його як «супер» українця, носія всіх рис українства. Ті люди, які ментально застрягли в Радянському Союзі, яким не подобається те, що зараз відбувається і не можуть пристосуватися, відшукують у Шевченкові певного ворога капіталізму, «панів» та «попів», як це було за радянських часів, і такий Шевченко їм є близький. Вочевидь до останніх належить і наш автор спогадів. І ми повинні помічати таку позицію і зважати на неї.

Велике значення має обізнаність дослідника біографії і у такій майже невловимій категорії, як дух або «атмосфера» часу, коли треба брати до уваги не тільки історичні, соціальні або політичні чинники, а й особливості людських симпатій-антипатій, тонкощі тогочасної ментальності і навіть просторову модель спогадів: недаремно ж Сизоненко у своїх спогадах все повертається до Печерська, багато разів згадує бульвар Шевченка, де зустрів і Рильського, і Смолича.

Тільки за умов такої обізнаності та навіть інтуїтивного розуміння подій, сміливий та вправний дослідник здатен «перетравити» важкий («сирий») матеріал спогадів – мемуарів, які можливо додають лише одну свіжу і цікаву рису до біографії митця, а можливо – докорінно змінюють цю біографію і загалом уявлення про життєвий і творчий шлях письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античные свидетельства о жизни и творчестве Софокла // Софокл Драмы. В переводе Ф. Ф. Зелинского. Серия «Литературные памятники». Ответственный редактор М. Л. Гаспаров. – Москва : «Наука», 1990. – С. 442 – 466.
2. Бриних Михайло. Шидеври української літератури. Хрестоматія доктора Падлюча. Том перший. – Київ : Іздатільство «Лаурис», 2013. – с. 270.
3. Давиденко Г. Й., Стрельчук Г. Н., Гричаник Н. І. Історія зарубіжної літератури ХХ століття: навч. посібник. – К : Центр учбової літератури, 2007. – 504 с.
4. Ковбасенко Ю. І. Біографія письменника і вивчення літератури // Тема. На допомогу вчителю зарубіжної літератури. – К. – 2002. – № 2. – 128 с.
5. Ліпницька І. М. Максим Рильський / І. М. Ліпницька // Історія української літератури ХХ – поч. ХХІ ст. У 3-х томах. – Т. 1. Навчальний посібник. За редакцією доктора філологічних наук, професора В. І. Кузьменка. – Київ: Академвидав, 2013. – 588 с.
6. Сизоненко Олександр. Не вбиваймо своїх пророків. Життя видатних людей. – Київ : «Дніпро», 2003. – 895 с.
7. Стоппард Том. Розенкранц и Гилденстерн мертвы и другие пьесы. – Москва : издательство Астрель, 2010. – 796 с.